

Mlčenlivý. Za Jiřím Opelíkem (21. října 1930 – 3. srpna 2024)

Daniel Vojtěch

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
daniel.vojtech@ff.cuni.cz

Vzpomínkou na Jiřího Opelíka proniká dominantní osobnostní rys — spojení mlčenlivé povahy a mohutné imperativní naléhavosti — příkladu přísné důslednosti, badatelského a kritického svědomí. Mluvil nerad a zpravidla jen tehdy, když to bylo nutné. Neimprovizoval, nekonverzoval. Při vzrušených debatách upadal do stále hlubšího zamyšlení, jako by mlčením reagoval na přemíru řeči a na naléhavost pohledů, které se k němu upíraly s nevyřčenou otázkou. Nevystupoval v médiích a témata, jimž věnoval desetiletí práce, nechával traktovat pohotové hráče schopné mluvit kdykoli o čemkoli. Nečetné rozhovory, které poskytl, formuloval vždy písemně, dovedl ovšem svým odpovědím vtisknout hovorový spád. Jeho vzpomínky na univerzitní učitele a na dětství a mládí v Olomouci prozrazují vypravěčský talent, kterému však popouštěl uzdu, pouze měla-li osobní rovina obecný přesah a zastihla-li ho otázka v příznivé chvíli (srov. rozhovory u příležitosti druhé knihy studií o K. Čapkovi *Uklizený stůl — Lidové noviny* 29, 2016, č. 213, 10. 9., příloha *Orientace*, s. VI–VII [24–25], otázky Petr Zídek, resp. *Týnecké listy* 26, 2016, č. 10, s. 27–30, otázky Petr Hanuška). Svě úkoly si dával sám (neodpovídal na všetečné dotazy usilující strčit nos do toho, na čem právě pracuje), pracoval na nich neokázale a v soukromí, ve svém volnu, paralelně ho totiž většinu života zaměstnávala kolektivní díla, jimž věnoval svůj všední den. A tak můžeme s úžasem přehlédnout na základě bibliografie, které se již od její první verze připravené pro knihu *Milované řemeslo* (2000) soustavně věnuje Luboš Merhaut, trojí mohutnou řadu v díle Jiřího Opelíka: 1) svébytný typ literárněkritický podílející se na emancipaci a svobodném rozmachu kriticismu od poloviny padesátých let do konce let šedesátých, 2) analytickou pozornost diferencovanou literárněhistorické heuristiky rozprostraněné v širokém žánrovém rozpětí od monografií, portrétních a problémových studií přes komparativní sondy, dílčí edice po sebrané spisy, v jejichž komentářích a doprovodných esejích je shromážděna a funkčně utříděna, hierarchizována a vyhodnocena rozsáhlá materie ústředních fenoménů moderní české prózy, poezie a literární vědy. Konečně řadu 3) tvoří podíl na profilových syntetických a lexikografických podnicích české literární historiografie druhé poloviny 20. století: Na *Slovníku českých spisovatelů* (red. s R. Havlem, 1964), čtvrtém dílu *Dějin české literatury* (dokončen 1969, vydán 1995) a především na *Lexikonu české literatury I–IV* (1985, 1993, 2000, 2008). K třetí řadě nutno počítat i hesla o české próze v *Kindlerově literárním lexikonu* (díl VI, 1972), *Rakouském biografickém slovníku*, *Slovníku světových literárních děl*, účast v řadě dalších kolektivních prací jeho domovského pracoviště a v neposlední řadě

dvojí vydání souboru interpretací českého moderního básnictví *Jak číst poezii* (1963, 1969), který redigoval a koncipoval.

Na první pohled může Opelíkova kariérní dráha působit dojmem životní stability. Po studiích asistentura na univerzitě v Olomouci, téměř čtyřicet let na stejném akademickém pracovišti pražského Ústavu pro českou literaturu. Nemohli bychom se ovšem více mýlit. Jako nestraní s nespolehlivým kádrovým profilem strávil po prověrkách na olomoucké fakultě v roce 1958 následující rok v hutích, aby se „zocelil“ a „sblížil s dělnickou třídou“, načež zjistil, že fakulta nepočítala s tím, že by se chtěl snad vrátit. Využil proto dřívější nabídky Jana Mukařovského a nastoupil v roce 1961 do akademického ústavu, kde nejprve dokončil svou kandidátskou práci — sérii kapitol o románech Václava Řezáce, z nichž část publikoval časopisecky. Mukařovského však o rok později vystřídal Ladislav Štol a Opelík byl — jako nestraní — s Rudolfem Havlem pověřen redakcí tzv. modrého slovníku, za který byli ovšem po vydání popotahováni, neboť zařadili i autory, kteří zkrátka připomínání být neměli. Generace Mukařovského žáků však svůj zápas se Štollem vyhrála a pracoviště zažilo v druhé polovině šedesátých let slavné časy. O to horší byla ovšem normalizační reglementace — nejprve podle pravidel Vladimíra Bretta, poté opět pod Štollem a Hanou Hrzalovou. Prověrky a vyhazovy dopadly nejprve na veřejně angažované straníky (po vyloučení či vyškrtnutí z KSČ následovala ztráta zaměstnání), což Opelík nebyl, začátek normalizace v ústavu přežil a spolu s dalšími trpěnými historiky (Zdeněk Pešat, Mojmír Otruba, Ludmila Lantová, Vladimír Forst, Zina Trochová a další) koncipoval záchranný kolektivní úkol — *Lexikon české literatury*. Poté, co vydal svou první monografii o Josefu Čapkovi (1980), však k němu zvláštní pozornost upřel městský výbor KSČ, samozřejmě na udání. Byla to doba, kdy politické orgány toho druhu ochotně reagovaly na otázky typu „jak je možné, že někdo takový stále ještě působí v Akademii věd?“. Nakonec byl přerazen z kategorie „vědecký pracovník“ (držitelé doktorských, resp. kandidátských titulů), na niž měla partajní hierarchie zvláštní zájem, o úroveň níž mezi pracovníky „odborné“, s nižším platem, avšak méně exponované, a mohl pokračovat v práci na *Lexikonu*. Při převratu 1989 mu bylo téměř šedesát let a zdálo se, že — jako pro mnohé — přišla změna pozdě. Přežil těžké onemocnění, po návratu dotáhl třetí díl *Lexikonu* k vydání, načež okamžitě položil spojitou funkci jeho šéfredaktora a vedoucího oddělení a — na rozdíl od mnohých soupeřů — odešel do penze. Nikdy neměl mnohačetné úvazky, neshíral funkce, nevěnoval se akademickému provozu. Jednak to bylo proti jeho naturelu, jednak na to neměl čas. Do penze šel s řadou pracovních plánů, z nichž mnohé stačil v dalších dvaceti letech uskutečnit a mít z nich radost — především *Spisy Josefa Čapka* a monografii o tvorbě Vladimíra Holana.

Oproti prvnímu dojmu byla Opelíkova životní dráha napínána diskontinuitními přerывy 20. století včetně jejich nemilosrdného dopadu do soukromí a existenčních podmínek. Dařilo se mu však těmto tlakům čelit s příznačnou svobodomyšlností a jednoznačností (sám se, jak říkával, považoval za dítě Štěstěny) — neúčastnil se totiž nikdy nejpopulárnějšího národního tance, což není, jak mnozí věří, polka, nýbrž tanec mezi vejci. Nemohl tak být ani zklamán, ani příliš překvapen, neboť byl — jako osobnost v jádru kriticky empirická — nadán ironií a skepsí vůči hlaholu idejí. Postupně se však u něj prosadila mlčenlivost, sestra této skepse. Od dětství zaujat mapami, zeměpisem, cestami do dalekých krajín (odtud snad i sběratelská vášeň pohlednicová) vycestoval jen krátce dvakrát koncem šedesátých let na pobyt do zahra-

ničí — v Heidelbergu se setkal s Dmitrijem Tschizewským a poté jel ještě do Švédska (jako aspirant strávil ovšem ještě z kraje šedesátých let tři týdny v Moskvě).

Mlčenlivá osobnost Jiřího Opelíka se jeho vrstevníkům jevila nejprve pravděpodobně jinak — jeho hlas nešlo přeslechnout, neboť pomáhal vyhranit od roku 1955 časopis *Host do domu* a podobně přinášel svébytnou iniciativu do všech periodik, do nichž pravidelně přispíval, od *Kultury* přes *Plamen*, *Kulturní tvorbu* po *Literární noviny* (*Literární listy*, resp. *Listy*). Těsně před čtyřicítkou se s kritikou rozloučil ještě předtím, než normalizační politika zastavila všechny časopisy, v nichž se ke své přítomnosti vyslovoval a konkretizoval její tvořivou podobu. Jeho první kniha — autoportrét kritikův — *Nenáviděné řemeslo* (1969) je nejen reprezentativním příspěvkem k typologii kriticismu jako svébytné poznávací moderní společenské aktivity, nýbrž i symbiotickým komentářem širokého spektra projevů moderní české literatury prosazující od konce padesátých let postupně vlastní svobodnou možnost. Kritiku považoval — jak bylo ve 20. století obvyklé — za aktivní složku literární vědy ve smyslu vědění či poznání člověka a světa v jeho svobodném slovesném projevu. I zde — jako v jejích dalších složkách, tj. historickém empirismu a teoretické spekulaci či modelaci — je při práci analytický rozum, zacílen ovšem k hodnotovému soudu o aktuální současnosti.

Opelíkova interpretační pozornost gravitovala k básnickým projevům, v nichž dominuje symbiotický vztah mezi slovem a myšlenkou. Nikoli k filozofující poezii, spíše k tvorbě nastolující původní univerzální souvislost smyslu obnovovanou významově otevřeným výrazem zaklíněným zároveň neúprosně do tradice předchozích skutečností a dosavadního porozumění (odtud jeho výklad situace Holanovy poezie jako situace primárně slovesné). Naopak k avantgardnímu experimentu, tak podstatnému pro uměnovědy 20. století, literární vědu nevyjímaje, je spíše zdrženlivý, jakkoli je s to jej příležitostně bezpečně charakterizovat a jemně artikulovat jeho rozpětí. Do svého výkladu zapojuje jeho výsledky tam, kde se stávají součástí nadčasové významové architektury — jako např. v díle Vančurově či Seifertově. Básníci, s nimiž rozmlouval celý život, byli Josef Hora, Oldřich Mikulášek, Jan Skácel (ten především). U vztahu básnictví a myšlení v Opelíkově přístupu, vztahu, který mnohdy náš obor neúnosně pojmoslovně redukuje v sousloví reflexivní lyrika, se bude nutno v budoucnosti zastavit. Odpovídá nejspíše tomu druhu významového důrazu, jaký z hlediska filozofického tematizoval Jan Patočka již názvem své přednášky *Josef Čapek myslitel* (1950), naznačujícího odlišnou, avšak neméně závažnou modalitu či realizaci moderního myšlení, než jakou představuje filozofická spekulace, zvláště ve své metafyzické tradici. Instruktivní příklad poskytuje studie *Skácelovo erbenovství* (1999) analyzující básníkovu konkretizaci a zživotňující diferenciaci romantického mýtu a otázky viny/trestu. Opelíkova výkladová linie moderní české poezie implicitně kladla otázku projevů a vymezení klasičnosti v české moderní literatuře.

Zde si nutno připomenout, že literární věda, stejně jako další vědy o člověku, ve 20. století vystupňovala svou prestiž, založenou hluboko ve století předešlém. V šedesátých letech pak zažívala jeden ze svých vrcholů, její diskuse reflektovala krizi humanity a humanistickou perspektivu, měla celospolečenský význam a samozřejmě operovala v symbiotickém vztahu se soudobou tvorbou, uměním, hudbou, divadlem, vědou. Poháněna vlastními otázkami, vlastním étosem posilovala vědomí tvořivých a komunikačních souvislostí životního smyslu. Tykadly tohoto vědomí byly časopisy, jejich diferencovaná debata a vzrušený puls svědčící o schopnosti rychlé reakce na

příležitost, která se nebude opakovat: Jednat nutno bezodkladně a co nejdůsledněji. Jiří Opelík-kritik si dobře uvědomoval nezajištěnost a nebezpečí kritického hodnocení. O úkolu kritiky napsal s využitím maximy Josefa Dobrovského, že by neměla obviňovat, nýbrž ve svém celku prospívat, což ovšem nijak nevyklučovalo neúprosnost jednotlivých kritických výkonů. Byl ovšem toho mínění, že kritikovo zaujetí má být zaujetím „pro přesnost intepretace“ a vycházet ze dvojího ztotožnění — s autorem (analýza vnitřní soudržnosti díla), se sebou samým (konfrontace této soudržnosti či jejího deficitu se soudržností vlastní estetické, životní, myšlenkové zkušenosti a jejich deficitů). V tom tkví „hraniční“ povaha kritiky, její vždy do jisté míry nerovnovážné, rozkolísané východisko. Obracel se tu proti jakékoli ortodoxii, podle níž „prosazuje-li se někdo, musí za to někdo druhý zmizet ze světa“. Odtud jeho nechuť k polemickým manýráům („proti svinstvu válčíme svinstvem“), ke kritickým programům a manifestům, jakkoli jejich hodnotové zisky a tvůrčí podněty české kritické tradice vydával, reflektoval a umocňoval (srov. *Prospívat, ne obviňovat*, *Literární noviny* 14, 1965, č. 10, 6. 3., s. 5). Kritiky se vzdal paradoxně v době, kdy se mu nabízela příležitost vlastního prostoru, tj. vedení kritické rubriky *Plamene*. V úvodu ke své kritikově labutí písni, tj. ve zmíněném knižním výboru, zmínil důvody, které ho k rozhodnutí zanechat kritiky vedly: stud z „přesycení“ analytické rutiny na straně jedné, stud ze sebeobnažování na straně druhé: „To jsem vskutku já, já, kdo čas od času přichází a svléká se před očima druhých ze svých nejvlastnějších postojů, stanovisek, nechtů, tužeb, po ruce paraván kritického žargonu, historického odstupu, vědecké metody?“ (*Nenáviděné řemeslo*, Praha, Československý spisovatel 1969, s. 9). Třetí, rozhodující důvod objasnil v předmluvě k souboru svých literárněhistorických prací ve zmíněném pendantu k citované knize kritikově, tj. k *Milovanému řemeslu*: Živá literatura, k níž jako kritik náležel, se normalizací uzavřela, stejně jako časopisecká soupeřivá sounáležitost, jako kulturní organismus sui generis. Literární historie se však naopak otevírala ve své neuzavřenosti a nekonečnosti. Mohl nyní tím spíše následovat pokyn a vzor svého univerzitního učitele Oldřicha Králíka a nasměrovat veškeré poznání k edici stabilizující text v jeho pohybu.

Ohniskem literárněhistorického úsilí Jiřího Opelíka byly dějiny moderní české literatury od přelomu 19. a 20. století po jeho současnost. Jeho školou však byla filologie, bohemistika a germanistika. Svými učiteli, především Oldřichem Králíkem a Pavlem Trostem (ale i Jaromírem Běličem a Františkem Kopečným) byl veden k jazykovému a textovému empirismu na straně jedné (jeho výhonkem je i ediční dobrodružství) a k strukturálně orientovanému výkladu žánrových a druhových aspektů jako faktorů diferenciacce literárního vývoje na straně druhé. Již ve studiích olbrachtovských, řezáčovských, weilovských se projevila schopnost proměnit dosavadní interpretační předpoklady novou otázkou a pracovní hypotézu ověřit s vyčerpávající heuristickou průpravou v netušených kontextech. Nutno zdůraznit — jde i dnes vesměs o základní literaturu předmětu, bez níž se poznání moderní české literatury neobejde. Totéž platí o jeho kapitolách pro čtvrtý díl tzv. akademických *Dějin české literatury*, k nimž se budeme i nadále vracet, položíme-li si otázku celkového útvaru české meziválečné prózy. Ač se jen zřídka pouštěl cestou teoretické rozvahy, byl k ní disponován — svědčí o tom jeho komentář k problému psaní dějin současné literatury, množství teoretických postřehů z oboru historické poetiky a genologie, ale i shrnutí poznatků lexikografických a rozvedení problému hodnocení v tomto oboru. Vyhýbal se naopak

debatám o periodizaci dějin literatury — tyto diskuse, říkával, se zpravidla vedou tehdy, když už nevíme, co si počít.

S jednotlivými zastaveními Opelíkova myšlení se měla obvykle možnost seznámit i široká veřejnost, neboť k odborným analytickým studiím se obvykle družily doslovy a publicistické útvary, do nichž se zisky přísného vědeckého studia přetavovaly v rozmanité škále jazykového pojmenování prozrazujícího neutuchající stylistickou pozornost a pobídku adresovanou čtenáři. Řadou svých témat navázal na Králíkovu práci — tak již ve studii o Bezručově milostné poezii, jejíž přístup před svým učitelem bránil. Především však pracemi čapkovskými. Byl to nejprve Josef Čapek, posléze i jeho mladší bratr, kteří uchvátili Opelíkovu celoživotní pozornost, a dal by se patrně na jeho jednotlivých čapkianách trasovat i přesun či modifikace jeho literárněhistorické metody. K monografii *Josef Čapek* z roku 1980 vedlo dvacet pět let příprav, které přinesly nejen nové pochopení celistvosti Čapkovy tvorby a pojmenování její dynamické podvojnosti v dvojím významovém plánu, nýbrž i stále inspirativní pojetí secesnosti v literatuře počátku století a adekvátní projasnění sémantických vztahů mezi modernistickou literaturou a výtvarným uměním. Jakkoli se autorovi zdálo, že tu interpretační rámec vyčerpal, dokázal ke svému úkolu přistoupit zcela odlišně v druhé monografii, kterou vydal o šestnáct let později s Jaroslavem Slavíkem. Mohl se zde oprostít od nutnosti rozšířit literárněvědný postup k vizuální oblasti a promyslet odlišně funkce a útvary Čapkovy reflexivity zejména v meziválečném období a v tvorbě z koncentračního tábora.

Podobně v případě druhého z bratrské dvojice: Opelíkovy studie, z nichž vzešly dva komponované soubory (jejich dlouhé názvy jako by korespondovaly s implicitním vypravěčstvím autorovy badatelské autostylizace), vycházejí od zdánlivě neproblematických či stereotypně nahlížených aspektů mnohostranné spisovatelské osobnosti. Opelík si v nich klade otázku její integrity, její soustředěnosti, která ovšem ponechává jednotlivým formám jejich význam, či jej dokonce umocňuje (epistolografie, vztah literatury a filozofie, poezie a prózy, novinářství a estetiky, literatury a politiky, literatury a náboženství). Mnohočetnost Čapkovy osobnosti byla pro Opelíka její integrační kvalitou — význam této mnohostrannosti, považované mnohými za povrchní diletantismus v běžném smyslu, ukázaly jeho dvě knihy jako rys tvůrčího aktivismu situovaného mravního zápasu. Připomeňme si konečně i jeho poslední velkou studii o tzv. škole *Lidových novin* z druhé knížky o Karlu Čapkovi. Jako by se v ní naposledy zapojila literárněhistorická heuristika do formování historického významu literárnosti a vedla řez masmédiem, aby ukázala, jak byla žurnalistika schopna vytvářet svébytný komunikační a jazykový útvar, svébytnou recepční situaci.

Ediční činnost Jiřího Opelíka vyloží někdo povolanější. Jeho edice jsou nicméně v mnohém ohledu vzorové, tvoří standard v dobrém smyslu toho slova. Počínaje spolehlivostí a transparentností textologické přípravy po propracovaný aparát a suverénní pohyb napříč materiálovými vrstvami, působily zpravidla již tím, že i čtenář málo věci znalý začínal svazek číst odzadu, od ediční poznámky. Soupis jeho ediční činnosti představuje vskutku široký záběr, počínaje autory první poloviny 19. století. Vytkněme především edice objevné a souborné — čtená vydání z díla Josefa Čapka završená soubornými spisy a korespondencí (vydání jeho básní, publicistiky, části původní verze *Umění přírodních národů*, *Gassirovy loutny*, filmových libret obou bratří, vzpomínek Jarmily Čapkové představovala vesměs mimořádné události), dále básně a publicistika Jana

Skácela, soubor prací Oldřicha Králíka, próza Weilova, Sumínova, Uhrova, Martínkova, Kramolišova, podíl na spisech F. X. Šaldy, S. K. Neumanna, výbory z díla Kainarova, Seifertova, četné edice olbrachtovské a řezáčovské. Vesměs rovný, poctivý přístup, edici bral jako službu autorovi a čtenáři a nezůstával jim nic dlužen.

Služba básníkovi ostatně Opelíkovy práce vyznačuje především. Pojetí literární historie u autora modelové monografie podřizující životopis výkladu díla a zapojující biografický detail pouze jako ústrojnou komponentu duševního ustrojení umělcova, integrující životní dráhu do tvůrčí aktivity jako činnosti mravně orientující, se liší od dnešního emancipovaného výkladu, který si neví s dílem často rady, mnohdy zapomíná, že *raison d'être* literární vědy tvoří literatura, zato přistupuje k problému osobnosti a tvorby prostřednictvím analýzy mocenských vztahů. Opelík se nevěnoval podružnostem, jevům, které jsou stále stejné a efemérní, učeně bezpříznakové, stejně jako tomu, co lidi výjimečné činí obyčejnými, lidské příliš lidské pro něj nebylo zdrojem významu! I proto psal své *Holanovské nápovědy* (2004), zamýšlené původně jako doprovod německého překladového souboru Holanových spisů, jako analytický průvodce vývojem básnickovy poetiky. Dnešek naopak chce na kohokoli ukázat jako více či méně obratného, „zasítovaného“ manipulátora, manažera a hodnotového distributora. Jako by současná literární věda nevěděla o svém předmětu, zapomíná na něj a chytá se témat, při nichž nemůže než příštipkařit. Opelíkova práce je příkladem kritiky a historie jako (spolu)tvorby, příkladem nekonečně produktivního, všestranně múzického vnitřního dialogu s dílem, s mnohohlasím slovesné tradice. Jednou z posledních zveřejněných prací byla kritika poslední prózy Milana Kundery, kritika *par excellence*, kterou psal Jiří Opelík sám pro sebe — jako by chtěl ukázat současnému provozu, co obnáší a jaký význam má kritická reflexe, jemnou analýzou výstavby prozaického textu proniká především kritikova radost z této události, radostný pocit (životního) naplnění, o němž v citovaném úvodu k *Nenáviděnému řemeslu* napsal, že se v kritikově životě dostavuje jen výjimečně.

Byl osobností gabinovsko-venturovskou, grandseigneurskou. Jednal na rovinu, přímočaře, věcně. Jeho mlčení bylo i znakem vnitřního bohatství, znalectví hudby, zvláště jazzu, filmu i umění. Jeho dopisy, příznačně lapidární a často sebeironicky pointované, svědčí o pisatelově povýtce estetickém založení. Sám formuloval své přesvědčení v tom smyslu naposled v děkovné řeči při udělení Ceny Jaroslava Seiferta v roce 2017, kterou obdržel společně s Jiřím Brabcem:

[...] můj základní profesní návyk. Jako literární historik nebo kritik musím nejdřív ze všeho zkoumaným autorům pozorně naslouchat, protože bez naslouchání není rozumění, bez rozumění není výkladu, bez výkladu není zvažování, bez zvažování není soudu. Jen žádné apriorismy! Generační, vkusové, ideové, metodologické. Ostatně už naslouchání samo mělo by být něčím podmíněno. Náruživou potřebou setkání, rozuměj setkání s uměním.

Sbohem jo!